

О.В. Вдовиченко (Одеса)

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РИСКА В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

В разные исторические периоды философы (Платон, Аристотель, Сенеки, Августин Аврелий, Ф.Бэкон, Т.Гоббс, Д. Юм, И.Кант, Г.Ф.В. Гегель) имели различное видение по проблеме риска. Это во многом было связано с особенностями жизненного уклада той или иной эпохи: с религиозными воззрениями, культурными ценностями, государственным устройством, определяющими характер взаимоотношений между людьми, их идеалы. То, что являлось ценностной, идейной доминантой в разные исторические периоды составляло предмет риска – всеобщее благо, достоинство и честь, предопределенность человеческого существования, возможность самореализации личности, разумность, законность, духовные и нравственные ценности, риск технологического застоя, социальное экспериментирование. Это позволило констатировать, что риск и его границы во многом определяются той системой ценностей, которая сложилась у индивидуума к определенному моменту жизни: человек боится потерять то, что важно для него.

Мы выделяем дихотомию «положительный – отрицательный» риск, основываясь на отношении к риску как к позитивному или негативному явлению. «Положительный» характер риска связан с достижением поставленных целей, получением желаемого результата, возможным выигрышем при условии благоприятного стечения обстоятельств. На такой риск идут осознанно, обладая свободой выбора, действий. В другом «отрицательном» отношении риск может быть определен как систематическое взаимодействие общества с угрозами и опасностями, индуцируемыми и производимыми процессом модернизации как таковым – в таком понимании риск, обычно, изучается в философско-социологическом аспекте (У.Бек, М.Кастельс, М. Дуглас, А.С. Ахиезер, О.Н. Яницкий).

Риск рассматривается нами как положительный феномен, поскольку даже в случае отрицательного результата личность приобретает дополнительный опыт, который возможно приобрести только в нестандартных (нетипичных) обстоятельствах.

Благодаря риску, а именно, самому факту функционирования – по Э. Фромму, человек чувствует свою значимость, что способствует повышению самооценки, уверенности, силы в дальнейших поступках.

При исследовании проблемы риска любопытным выступает вопрос, который изучает данную тему с точки зрения этнической культуры.

В данном контексте важным представляется вопрос определения факторов, от которых зависит

выбор той или иной альтернативы рискованного поведения. С одной стороны, такое поведение является реакцией субъекта на влияние среды, с другой – различные субъекты в силу своих особенностей в одной и той же ситуации могут вести себя по-разному. Исходя из этого, рассмотрим две группы факторов, влияющих на принятие решений – средовые и субъектные.

Так называемые средовые факторы (национальная культура, традиции и национальная психология, социально-экономическая и социально-политическая структура общества, общественное мнение и некоторые другие) оказывают достаточно сильное воздействие на поведение субъектов и их отношение, а также и готовность к риску. В данной работе мы будем акцентировать внимание только на аспектах национальной культуры, традициях и национальной психологии, которые оказывают влияние на рискованные решения.

Так, например, русские национальные традиции располагают субъектов к риску, что подтверждают русские пословицы и поговорки: не рискуя, не добудешь; риск – благородное дело; риск – фельдмаршал; нет дела без риска и многие другие. Вот что пишет о характере русского человека историк В.О. Ключевский: «Народные приметы великоросса своенравны, как своенравна отразившаяся в нем природа Великороссии. Она часто смеется над самыми осторожными расчетами великоросса; своенравие климата и почвы обманывает самые скромные его ожидания, и, привыкнув к этим обманам, расчетливый великоросс любит подчас, очертя голову, выбрать самое что ни на есть безнадежное и нерасчетливое решение, противопоставляя капризу погоды каприз собственной отваги» [3: 232 – 233].

В рассматриваемом нами аспекте существенно различается западный и восточный типы менталитета людей [1: 97-137]. Наиболее яркими представителями этих типов можно считать американцев и японцев. Если американец стремится во всем быть первым, то психологии японца свойственно быть не хуже и не лучше других. Американцам свойственны, с одной стороны, надежность, прагматизм и меркантильность, а с другой, - предприимчивость, инициативность, деловой азарт, склонность принимать рискованные решения, иногда вплоть до авантюризма, связанного с переоценкой собственных возможностей. Для японцев же характерны исключительное трудолюбие и работоспособность, большой профессионализм, огромное прилежание, упорство, терпеливость и нормативность поведения, практически не оставляющая места для

импровизації.

Европейські нації в відношенні до ризику займають різні позиції. Наприклад, іспанцям властивий авантюризм, а фіни швидше схильні уникати ризику. Французи, маючи аналітичний склад ума, сообразительність, багате уявлення, любознальність, природжену изобретальність, в той же час достатньо вразливі, схильні до недооцінки ситуації, легко впадають в крайності і болезненно реагують на невдачі. Можливо передбачити, що одним з проявів розуміння французами надмірної спонтанності своєї поведінки є те, що вони не мають занадто великої схильності до азарту підприємництва. Більшість з них прагне надійними перевіреними шляхами забезпечити собі стан, а потім піти з справи і отримати рента.

Говорити про передрахованість такої чи іншої нації до ризику можливо не тільки опираючись на психологічні особливості її представників, але й аналізуючи соціокультурні норми (традиції), безпосередньо не пов'язані з ризиком. Наприклад, відомо, що на ділову зустріч німці, зазвичай, приходять точно в призначений час, англичани приблизно на 15 хвилин пізніше, а американці на ті ж 15 хвилин раніше. Ці норми етикету є одним з проявів феномена «маргінальної впевненості» або «запасу міцності» [2 і др.].

За думкою автора концепції Д.Каца, в даному випадку показником запасу міцності є індикатор рівня тривожності (ощущення ступеня безпеки). Отже, у німців тривожність адекватна, у англичан вона понижена, а у американців підвищена. В свою чергу, згідно експериментальних даних вченого, тривожність позитивно корелює з ризикованістю поведінки (чим більше тривога, тим більше ризик). Все це повністю узгоджується з історичною ретроспективою і життєвими спостереженнями.

За даними В.І.Зубкова (2003), німців відрізняють передбачливість, витривалість, стійкість, добросовісність, дисциплінованість, системність мислення, розрадливість, пунктуальність, приверженість до порядку, стандарту, шаблону (порушення яких для досягнення мети дуже небажано), тобто до дій без розмаху, особистої ініціативи і ризику. Однак в межах встановленого «сценарію» вони діють безукоризненно.

Англичаним властиві зрівноваженість, холоднокровність, високі волеві якості і тривала емоційно-волева стійкість, наполегливість і енергичність. Однак їх практицизм, який є предметом національної гордості, є наслідком слабої уяви

і неуміння абстрагуватися. Англичани флегматичні, не мають подвижністю мислительних процесів і сообразительністю і тому відчувають значущі труднощі при прийнятті рішень, особливо в складній обстановці.

Про схильність американців до ризику ми вже згадували. Тому зробимо невеличкий акцент лише на пов'язаній з нею підвищеній тривожності. Американське суспільство дуже чутливо до будь-яким реальним і мнимим загрозам своєї безпеки, що проявляється в масовій поведінці, масовій культурі і політиці. При загрозі навіть малоймовірного (загалом або для кожного окремого людини) події швидко приймаються всі можливі заходи захисту. Наприклад, масова збірка населенням протипожежних заходів захисту від передбачуваних терактів за допомогою отруюючих речовин, які сьогодні потенційно можливі в будь-якій точці світу в будь-який час [6: 88-89].

Як ми вже встановили, ризикувати можна по-різному, і тому, розглядаючи різні національно-психологічні особливості, ще недостатньо сказати, що, наприклад, росіяни і американці схильні до ризику. Слід вважати, що росіяни, за думкою Л.Н.Собчак (1998), незважаючи на здатність швидко і надійно діяти в екстремальних ситуаціях, стійкість і витривалість в складні моменти, готовність до самопожертвування, в силу своєї «гіперемоційності, ірраціональності, ідеалізму, розрадличності, захопленості, емпатичності, пристрастності, фрустрованості» ризикують менш обґрунтовано, ніж американці, яким в цілому притаманні протилежні риси [4: 495].

Крім того, в американській культурі з її культом раціональності, постійними підрахунками отриманих і втрачених оцінок ризику будь-яких соціальних дій є справою не тільки звичним, але й необхідним. Більш того, налаштований ринковий механізм загалом не може існувати без постійного пошуку найбільш конкурентоспроможних альтернатив, передбачаючої високу культуру калькуляції. В тому числі і тому американська культура рефлексивна, а сама рефлексія носить публічний характер. Російська культура – це культура витрат, вкладень (в сенсі досягнення результату будь-якою ціною). Вона не стільки рефлексивна, скільки реактивна, причому реакція, як правило, носить келейний, закритий характер і тому не сприяє виробленню адаптуючих до ризику культурних стереотипів. Во багато така культура, за думкою О.Н. Яницького (1998), результат функціонування планово-централізованого ідеологізованого суспільства, яке, досягаючи

своих целей путем насильственных и добровольных мобилизаций, в рациональной оценке происходящего не нуждалось.

На рискованность поведения субъектов оказывают влияние субкультурные нормы и профессиональная культура. Однако общественное мнение, в свою очередь порожденное рядом социальных факторов, способно изменить эти нормы. Так, ратный труд в России издавна был одним из самых почитаемых и благословлялся церковью, а русские воины считали за великую честь рисковать своей жизнью ради спасения Отечества. Ныне в условиях резкого падения престижа армии и воинской профессии большинство призывников стремится избежать службы, не говоря уже о выполнении в ходе службы рискованных задач.

Общественное мнение по тому или иному поводу (например, по поводу падения курса местной валюты) иногда приводит к возникновению коллективного стресса (напряженности), который могут испытывать большие социальные группы или даже все общество. Часто тревожное напряжение, по мнению, С.А. Маленченко (1997), является результатом воздействия нескольких факторов и нарастает постепенно. Независимо от степени его соответствия величине реальной опасности, стресс может накалить общественную атмосферу и повлечь за собой массовое изменение поведенческих установок, а значит и увеличение рискованных действий. При этом реальная или мнимая глобальность происходящих событий может вносить дезорганизацию даже в жизнь тех людей, которые не склонны драматизировать ситуацию. Коллективный стресс субъективно переживается как ощущение социальной дезинтеграции, чувство беспокойства, вызванное неопределенностью в решении проблемы. Ощущение дезинтеграции порождает неудовлетворенность в социальных связях и обостряет восприятие риска [8: 77-79]. Общественное мнение может также и снижать коллективную напряженность и минимизировать рискованные действия.

Нельзя не упомянуть и влияния на поведение людей массовой культуры. Так, начиная с лабораторных исследований, предпринятых А.Бандурой и его коллегами в 60-х годах XX в., были проведены исследования о влиянии «телевизионного насилия» на поведение, которые показывают связь частоты просмотра телепередач с насилием в детстве с количеством и тяжестью уголовных действий в зрелом возрасте. Эти данные с полным основанием можно экстраполировать и на рискованное поведение. Зная сколь важное место занимает телевидение в проведении досуга у подростков, нетрудно представить себе, какие модели поведения могут быть сформированы при просмотре передач и фильмов, главные герои которых (и притом

положительные!) являются все позволяющими себе полицейскими, ворами, жуликами и мошенниками различных мастей.

Конечно, на поведение индивидов оказывает влияние не только телевидение, но и все другие продукты культуры, окружающие люди и референтные группы. Не останавливаясь на конкретных проявлениях и результатах этих воздействий, рассмотрим социализацию (и, прежде всего первичную) с другой («внутренней») стороны – с точки зрения содержащегося в ней риска.

По мнению Г.Цукермана и Б.Мастерова, процессам развития и саморазвития присущи три основных вида риска: физический риск, социальный риск, а также риск самораскрытия.

Рискуя физически (например, взбираясь на виду у всех по старой пожарной лестнице), подросток движим потребностью в самоутверждении и поэтому рискует также и личностью, рискует оказаться «плохим», «трусом» и т.п. Иначе говоря, рискованные игры, физический риск, которому подростки подвергают себя добровольно – это та цена, которую они платят за строительство собственного «Я» [5: 161-163].

Социальный риск развития связан с задачей приведения своего «реального Я» в соответствие с групповыми ценностями, которые являются частью «идеального Я». Приобретение опыта и навыков поведения и эмоционального реагирования в рамках групповых норм, создание репертуара социальных ролей рискованны потому, что следование групповым ценностям или их отвержение в каждом конкретном случае является критерием оценки подростка со стороны, как сверстников, так и взрослых. Оценка со стороны сверстников особенно важна, поскольку общение с ними – это ведущая деятельность подросткового возраста, результатом которой является превращение внешней оценки в самооценку. Социальный риск может выступать в двух формах: как риск несоответствия групповым ценностям (в том числе физическим эталонам своего пола, моде и т.п.) и как риск выбора (в случае необходимости соответствовать ценностям, противоречащим друг другу) [5: 163-185].

Риск самораскрытия связан со срединным (медиаторным) социальным положением молодых людей между взрослыми и детьми. Такое положение предполагает наличие в поведении подростков «двойных стандартов», например, в случае необходимости одновременно скрывать и демонстрировать свою сексуальность [5: 185-195].

Подчеркнем, что риск субъектов в процессе развития в конкретном обществе (группе) во многом зависит от наличия, степени определенности и согласованности социальных норм. Так, состояние анонии приводит к слабой социализации и увеличению

риска в соціальному поведінні. С другої сторони, результат соціалізації пов'язаний з сприйняттям індивідами конкретних ризиків. В частині це залежить від того, наскільки ці чи інші ризики підтримують чи порушують цінності і образ життя людей тієї групи, до якої належить індивід («культурні» теорії ризику).

Соціальні детермінанти ризику в їх сукупності можна розглядати через призму макротеорій циклічного протікання соціальних процесів. Однією з найбільш основательних теорій цього наукового напрямку є теорія довгих хвиль Н.Д.Кондратьєва. По Кондратьєву,

кожний цикл економічного розвитку суспільства включає чотири хвилі (фази), які сменяють одна одну з періодичністю в 40 - 60 років.

Американський вчений К. де Грін, в даний час розвиваючий системний підхід до аналізу соціальної динаміки, вважає, що феномен Кондратьєва універсальний, тобто характерний для всієї індустріальної цивілізації і стосується не тільки економіки, але і всієї іншої сфери суспільства [7: 281-298]. На основі цього К. де Грін розробив макropsихологічні риси чотирьох фаз циклів Кондратьєва (див. табл. 1).

Таблиця 1

Макropsихологічні риси циклів Кондратьєва (за де Гріном)*

Черти	Цінності	Мотивація, мораль, задоволеність роботою	Відчуждення і падіння моралі	Творча активність	Стремління до навчання	Восприяття сприятливих можливостей	Восприяття прямої загрози	Тревога	Стремління до ризику
Проквітання	Космополітичні	Падуть	Росте	Коливається, потім зменшується	Падє	Обмежене	Слабке	Низьке	Падє
Спад	Консервативні	Низькі	Найвищі	Низькі	Низькі	Дуже обмежені	Росте	Достигає максимуму	Низькі
Депресія	Економічні	Ростуть	Падє	Збільшується до максимуму	Збільшується	Розширюється	Падє від максимуму	Зменшується	Росте
Восстановлення	Конфліктні	Високі	Низькі	Підтримується на високій рівні	Високі	Широкі	Падє	Низькі	Високі

*В таблиці графа «стремління до ризику» поставлена нами остання.

Припустимо, що риса «стремління до ризику» виражається певним чином, завдяки своєрідності всіх інших рис. Тоді, наприклад, високе стремління до ризику в фазі відновлення можна пояснити високою мотивацією, моральністю і творчою активністю соціальних суб'єктів, їх стремлінням до навчання, широким восприяттям сприятливих можливостей, падінням восприяття загроз, низькою тривожністю, а також конфліктністю цінностей.

Крім того, на прийняття ризикованих рішень впливає і велика кількість інших соціальних

факторів: інформованість людей про ризики і їх наслідки, достовірність цієї інформації; можливість використання результатів діяльності для здійснення соціальної мобільності (наприклад, в Америці така можливість значно вище, ніж в Японії, де соціальне становище в значній мірі залежить від рівня отриманого освіти і неперервного стажу роботи в одній фірмі); соціальна політика в області страхування різних ризиків; наявність і обсяг соціальних гарантій працівників небезпечних професій, стратегії

организации безопасности труда в отрасли или регионе и т.д.

Таким образом, обобщая результаты выполненного исследования, можно сделать следующие выводы:

- во-первых, риск становится неотъемлемым компонентом великого множества научных открытий, тем самым является следствием развития цивилизации;
- во-вторых, нами риск рассматривается как

положительный феномен, поскольку даже в случае отрицательного результата личность приобретает дополнительный опыт, который возможно приобрести только в нестандартных (нетипичных) обстоятельствах;

- в-третьих, рассмотренные нами аспекты, а именно национальная культура, традиции и национальная психология, оказывают достаточно сильное воздействие на поведение субъектов и их отношение к риску.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зубков В.И. Социологическая теория риска – М.: РУДН, 2003. – 230 с.

2. Кондрацкий А.А. Тест для диагностики отношения оператора к принятию риска // Вопросы психологии. – 1982. – № 3. – С. 133-136.

3. Попов В.Д. Психология и экономика: Социально-психологические очерки. – М.: Сов. Россия, 1989. – 304 с.

4. Собчак Л.Н. Введение в психологию индивидуальности. – М., 1998. – С. 495.

5. Цукерман Г.А., Мастеров Б.М. Психология

саморазвития. – М.: Интерпакс, 1995. – 288 с.

6. Ядов В.А. Структура и побудительные импульсы социально-тревожного сознания // Социологический журнал. – 1997. – № 3. – С. 88 - 89.

7. De Grin K. B. The Kondratiev phenomenon: A systems perspective // Systems Research. – 1988. – V. 5. – № 4. – P. 281 - 298.

8. Gill D. A., Picou J. S. The social psychological impacts of a technological accident: Collective stress and perceived health risks // Journal of hazardous materials. – 1991. – № 27. – P. 77-79.

Подано до редакції 02.06.08

РЕЗЮМЕ

В данной работе показано, что риск и его границы во многом определяются той системой ценностей, которая сложилась у индивидуума к определенному моменту жизни. Показано, что при исследовании проблемы риска любопытным

выступает вопрос, который изучает данную тему с точки зрения этнической культуры, а именно в контексте национально-психологических особенностей.

РЕЗЮМЕ

У даній роботі показано, що ризик і його межі багато в чому визначаються тією системою цінностей, що склалася в індивідуума до визначеного моменту життя. Показано, що при дослідженні

проблеми ризик цікавим виступає питання, що вивчає дану тему з погляду етнічної культури, а саме в контексті національно-психологічних особливостей.

SUMMARY

The article proves that risk and its borders in many respects are defined by the personal value system developed by a certain moment of life. It also considers

the problem of ethnic culture in the context of national psychological features.